

**КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ ЧЕТЕНИЯ 2020
ЮБИЛЕЕН СБОРНИК**

**по случай 40-годишнината
на Катедрата по кирилометодиевистика
във Факултета по славянски филологии
на СУ „Св. Климент Охридски“
и в чест на 80-годишнината
на проф. д-р Клементина Иванова**

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

София, 2021

ЗА ЕДНО НЕОПИСАНО В СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НАРЕЧИЕ ЗА ВРЕМЕ¹

АННА-МАРИЯ ТОТОМАНОВА
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“,
КАТЕДРА ПО КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА

Родовите местоимения в старобългарски образуват стройна система от производни прилагателни и наречия, в които местоименното значение – показателно, въпросително, относително, обобщително, се носи от корена, а адективното или адвербиалното значение зависи от съответната наставка, която може да означава качество, място, начин, време или количество. При това отрицателните и неопределителните местоименни деривати се образуват от въпросителните форми съответно с частици **нн-** и **нѣ-** както и при местоименията, като отрицателните местоименни наречия и прилагателни почти задължително се усилват с частицата **-же**. В тази добре организирана система от производни местоименни форми отчетливо могат да се проследят два слоя: един по-старинен, в който влизат наречията за място с наставки **-де**, **-ждѣ/**-ждоу, **-амо**, срв. **къде**, **къдѣ/****къдоу**, **къмо**² и наречията за време с наставка **-олъ/**-олн/**-олѣ**. Темпоралното значение на този тип наречия още в старобългарски е доста избледняло и затова те се употребяват предимно с представки (**отгъселн**, **доселн**, **доколѣ** и под.) и означават начало или край на действието. Количественото им значение се актуализира чрез прибавянето на допълнителна наставка **-ма/**-мн, срв. **кълма**, **тольма**, **кольма**. Прилагателните за количество, които се образуват от основата на същите наречия с помощта на наставка **-нк-** (тип **колнкъ**, **селнкъ**, **толнкъ**, **елнкъ**), очевидно са по-нови. Формата за ср. р. ед. ч. на тези местоименни прилагателни, употребена адвербиално, се превръща в наречие за количество (тип **колнко**, **толнко**, **селнко**, **елнко**) и се конкурира с образуванията на **-ма/**-мн. По-нови по всяка вероятност са и прилагателните за качество с наставка **-ак-** (тип **въсѣкъ**, **какъ** и т.н.). От адвербиалната употреба на формата за ср. р. ед. ч. възникват наречията за начин (тип **како**, **тако**, **пако**, **ннако**), като наречията на **-ако** имат и форми за сравнителна степен – **кауе**, **тауе**, **пауе**, **ннауе**. Много често наречията за

¹ Статията е подготвена по изследователския проект КП 06-ОПР05/3 „България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски“, финансиран от фонд „Научни изследвания“.

² За разликата в значението на тези три типа наречия за място в зависимост от противопоставянето покой – посока в старобългарски вж. Тотоманова 2011.

начин функционират като съчинителни или подчинителни съюзи още в старобългарски³. Местоименият корен *с-* образува прилагателно и наречие за качество с наставка *-нц-*, срв. *снцѣ*, *снцѣ*⁴. По-нови очевидно са и наречията за време с наставка *-огда/-игда* (тип *когда*, *тогда*, *игда*)⁵, които още в старобългарски са изместили старите темпорални наречия.

По принцип от всеки местоименен корен могат да се образуват местоименни прилагателни и наречия, като празноти в системата се появяват само ако значението на корена противоречи на значението на наставката, така например от местоимения корен *ов-* не се образуват наречия за време по простата причина, че едно и също нещо не може да се случва в два различни момента. По подобни причини от същия корен не се произвежда наречие за място с наставка *-де*, което означава статичност, но са засвидетелствани наречия за посока *овоамо* и *овождоу*, тъй като е напълно възможно движението в две различни посоки. От корена *ов-* свободно се образуват и наречия за начин като *овоако*, *овоаче*, от което се е развил съвременният адверзативен съюз *обаке*. На фона на редките изключения в системата на местоименните деривати прави впечатление, че нито една от известните граматиките на старобългарския език не споменава наречие за време с наставка *-гда* от основата *сѣ-/съ-* на показателното местоимение за близко показване *съ*. В граматиките не се прави и опит да се обясни липсата на такова наречие предвид наличието на негови преки наследници в южнославянските езици, срв. бълг. *сега* < *сѣгда* и срб. *сада*, хрв. *sada*, словн. *zdaj*, които очевидно възхождат към *съгда*. При това от този местоименен корен, както впрочем и от корените на другите три деиктични местоимения – *тъ*, *онъ*, *овъ*, свободно се образуват всички типове наречия, срв. за място *съде*, *сждѣ/сждоу*, *сѣмо*, за количество *сѣлно*, за време *сѣлн/сѣлѣ* (обикновено с представка *отъсѣлн*, *досѣлн*). Фактът, че такова наречие не е регистрирано в класическия старобългарски корпус, едва ли е достатъчно основание за липсата на наречието в граматиките, доколкото някои от тях (напр. Ваян 1952, Славова 2017) привеждат примери от съчинения на старобългарските писатели, запазени в по-късни преписи. А наречието *сѣгда* е регистрирано от големия руски славист и лексикограф А. Х.

³ За произхода на съюза *че* от типа на *каче*, *таче* и под. вж. Тотоманова 1992.

⁴ Възможно е в някои славянски диалекти от същия корен да се е произвеждало и прилагателно с наставка *-ак-*, срв. в руски *сякой*, обикновено в идиома *такой-сякой* в значение 'лош, недостатъчно добър'.

⁵ Наставките на местоименните деривати всъщност започват със старата тематична гласна на местоименните основи *о* (*е* след меки съгласни), срв. тип *коли*, *толи*, но *сѣли*, *или*, или *когда*, *тогда*, но *игда*. Гласната може да е удължена в *а/ѣ* (тип *камо*, *тамо*, но *сѣмо*), да е в нулева степен (тип *къде*, *овѣде*, но *съде* с единствено изключение *тоу*, където тематичната гласна *о* в наставката *оу* е в нормална отгласна степен и разширителят *-де* липсва) или усилена с назален разширител (тип *къдѣ*, *сждѣ*). В наречията за време на *-гда* тематичната гласна може да се яви както в нормална, така и в редуцирана степен, срв. стб. дублети *когда/къгда*, *тогда/тъгда* и под.

Востоков, който в своя речник привежда четири примера от препис на Псалтир с тълкования на Теодорит Кирски от XV в.⁶. Всички примери са от тълкованията към съответните псалми: Пс 32:19 *сѣгда въ оскѣдѣніи толь не достало воудѣ гражданѣ пнща* // *εἰκὸς δὲ ἐπὶ πολιορκίας ἐκεῖνης*; Пс 40:14 *сѣгда мню тако по стрѣти хвалоу прннеслъ ѣ* // *εἰκότως δὲ μετὰ πάθη ὕμνον προσήνευκε*; Пс 58:4 *сѣгда обндѣ прѣмше мѣкы нцоу* // *ἀλλ' εἰκὸς προηδίκημένους*; Пс 118:51 *се оубо сѣгда рекѣтъ славнни мѣвѣннцн* // *ταῦτα δὲ εἶποεν ἄν καὶ οἱ καλλίνικοι μάρτυρες*. А. Востоков определя значението на наречието като *'вероятно'* (Востоков 2: 169). Отдавна е установено, че преводът на Псалтира с тълкования на Теодорит Кирски е направен в България и е запазен частично в Чудовския псалтир от XI в. (Погорелов 1910, Погорелов 1910а)⁷. Следователно регистрираното в него наречие *сѣгда* е част от лексикалното богатство на старобългарския език от най-ранната епоха и вероятно е присъщо на идиолекта на преводача. От речника на Востоков примерите са преминали в речниците на Миклошич⁸ и на Срезневски⁹, широко използвани от славистите, така че липсата на интерес към това наречие за мен остава необяснима¹⁰.

Участието ми в научноизследователския проект „България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски“ затвърди убеждението ми, че наречието *сѣгда/съгда* е било част от старобългарската лексика в началото на X в., когато според общоприетото мнение е завършен преводът на това важно съчинение¹¹. Преводачът на този труден и изпълнен с догматическо съдържание текст Константин Преславски употребява наречието шейсет пъти в първите три слова против арианите.

В старобългарския превод наречието *сѣгда/съгда* стои на мястото на различни гръцки наречия и съюзни думи и се среща в различни синтактични позиции:

1. След пауза в състава на сложно изречение, срв.:

За.20 ѿалннѣ арневы тѣштѣж мѣдростѣ | нарнужштѣ, сѣгда сѣ глаголюштѣ.

⁶ Описанието на ръкописа вж. у Востоков 1842: 471–472.

⁷ Там е оцелял само текстът на тълкованието към Пс 58:4.

⁸ Без да дава конкретни примери, Миклошич съобщава, че наречието *сѣгда* може да съответства и на гр. *τάχα*, като се позовава на описанието на Горский, Невоструев 2.2: 40, където се намират примери от Словата против арианите на Атанасий Александрийски (Mikl: 834).

⁹ Към примерите на Востоков Срезневски е добавил в речниковата статия и два примера от Словата против арианите (СДЯ 3: 320), взети от същия източник.

¹⁰ Авторите на етимологичния речник на българския език погрешно определят наречието *сѣгда* като църковнославянско, очевидно позовавайки се на информацията на цитираните погоре речници (БЕР 6: 574–576).

¹¹ Повече по този въпрос вж. у Милев 1977; Цоневски 1985; Велчева 1995: 426–427; Стойкова 2008: 244.

тѣшѣтѣ | ἐρέεѣ повѣдаѣтѣ // τὰς δὲ Θαλίαις Ἀρείου σοφίαν καινὴν ὀνομάζοντες – εἰκότως τοῦτο λέγοντες, καινὴν γὰρ αἴρεσιν ἀπαγγέλλουσι.

16a.11 да Ѡвѣгда не сѣце. Ѡвогда сѣце сѣшѣте. сѣгда же | ἢ паки прнѣтне н прнлога. ἢ то да ἢ до везѣ | мѣры. //καὶ ποτὲ μὲν μὴ οὕτως, ποτὲ δὲ οὕτως οὔσα; εἰκὸς γὰρ αὐτὴν καὶ πάλιν λήψεσθαι προσθήκη, καὶ τοῦτο εἰς ἄπειρον.

19b.24 ἢ ражда́емыи Ѡтъ ражда́маго | Ѡтца рожднвѣ сѣ. сѣгда ἢ тѣ ἡномаж | выва́тѣ Ѡтъць. ἡмѣа в севѣ сѣ, Ѡтъ него | ἢ самѣ высть // καὶ ὁ γεννώμενος ἐκ γεννωμένου πατρὸς γεννηθεὶς εἰκότως καὶ αὐτὸς ἐτέρου γίνεται πατὴρ ἔχων ἐκ πατρὸς ἐν ἑαυτῷ τοῦτο, ἐξ οὗ καὶ αὐτὸς γέγονε.

22b.14 sq. снмѣт нѣ|кто дрѣзнетѣ тѣуно вѣпроснтѣ ἡхѣ, сѣ|гда Ѡтъ тѣуныи везлѣпотни. внда|ште самн сѣ Ѡнѣмалѣѣштѣ Ѡтндѣтѣ. | Ѡ ратнѣ же на ἡстннѣ //τοῦτο ἂν τις ἐπίσης αὐτοῖς τολμήσας ἀντερωτήσειεν· ἴσως ἐκ τῶν ὁμοίων ἀτοπημάτων βλέποντες ἑαυτοὺς συγκλειομένους.

32a.20 какѣ ἢ Ѡтѣнѣдѣ вѣ Ѡтъ|цн ѣсть. распѣрнѣ ἡмѣа вомаж, сѣгда же ἢ сѣ|вратннѣ сѣ. ἢ по всѣ днн спѣіа сѣ не оѣ сѣврѣ|шенѣ ѣсть // πῶς δὲ καὶ ὅλως «ἐν τῷ πατρὶ» ἐστὶν ἀμφίβολον ἔχων τὴν προαίρεσιν; τάχα δὲ καὶ τρεπτὸς ὢν καὶ καθ' ἡμέραν προκόπτων οὕτω τέλειός ἐστιν.

34a.15 Ѡтъ добрыа | дѣтелн оѣво ἢ логѣствѣ ἡмѣвѣ ѣ, сѣгда | тѣхѣ радн нареѣе сѣ ἢ сынѣтѣ, ἢ вѣ. // ἐξ ἀρετῆς ἄρα καὶ βελτιώσεως ταῦτα ἐσχηκῶς, εἰκότως ἐλέχθη διὰ ταῦτα καὶ υἱὸς καὶ θεὸς.

40a.23 того па́кы сѣшѣтѣ тѣѣлѣ, ἢ не сѣшѣтѣоѣ | кромѣ самого словесе. сѣгда вѣзноснмоѣ | тѣлоѣ. іако ѣлкѣ плѣтн дѣѣлма вѣзненсн глаголетѣ сѣ. //αὐτοῦ δὲ πάλιν ὄντος τοῦ σώματος καὶ οὐκ ὄντος ἐκτὸς αὐτοῦ τοῦ λόγου, εἰκότως ὑψουμένου τοῦ σώματος αὐτὸς ὡς ἄνθρωπος διὰ τὸ σῶμα ὑψοῦσθαι λέγεται.

98a4 нѣ се днѣво|льско ѣсть пѣге везѣнне. сѣгда ἢ вѣшѣте. іако | сѣмн себе. хотѣтѣ по ἡстннѣ сѣстоіатн сѣ // ἀλλὰ καὶ τοῦτο διαβολικὴ μᾶλλον ἐστὶν ἀλόγιοι, τάχα δὲ καὶ πλεῖον, ὅτι ἑαυτοὺς μὲν ἀληθῶς ὑφεστάναι θέλουσι.

123a18 тѣкѣ во сѣ, ἢ | тѣгда поставенѣ высть вѣ порѣдѣ. Ѡвѣгда | ἢ горнн высть // τοιοῦτος γὰρ ὢν καὶ τότε τέθειτο ἐν τῷ παραδείσῳ· τάχα δὲ καὶ χεῖρων ἐγίνετο.

Прави впечатление, че в тези примери наречieto сѣгда е употребено на мястото на пълнозначна дума (наречие) и няма темпорално значение. Като съответствие на εἰκότως ‘сѣответно, както трябѣа’ наречieto се среща четири пъти. Три пъти сѣгда превежда гръцкото τάχα ‘вероятно, може би’, като тук, както и в гръцки, наречieto е подсилено с частица же, съответстваща на гръцкото дѣ. Веднѣж наречieto стои на мястото на гр. εἰκὸς ‘вероятно, наистина’ и веднѣж на мястото на гр. ἴσως ‘по същия начин, сѣответно’. Най-общо значението на наречieto в тази употреба може да се обобщи като заключително ‘следователно, вероятно, по същия начин’.

В два от случаите наречието *сѣгда* е употребено в аподозиса на условна фраза (веднѣж на мястото на *τάχα* и веднѣж срещу *εἰκότως*), като тук значението му може да се определи като *‘тогава, в такъв случай’*:

91a23 ἄσθε λῆ σε ἐστὶν, σѣгда нн ὀτῆнж | не хотѣлъ ἐστὶ сынонн ὀтѣцѣ. не хотѣ во ѳм8 | сѣздѣлъ ἐστὶ ἐго // εἰ δὲ τοῦτο ἐστί, *τάχα* οὐδὲ ὅλως ἤθελε τὸν υἱὸν ὁ πατήρ· οὐ γὰρ θέλων αὐτὸν ἔκτισεν;

11265 ἄсше лѣ вѣ нѣмѣ зѣждѣта сѣ ὀба. ѳ та | ἔста вѣ тѣлесн ἐго. сѣгда ὀ҃во носѣ ὀба на | сѣвѣ. ꙗко҃ сѣмѣ ἐстѣ зѣдѣнѣ. // εἰ δὲ ἐν αὐτῷ κτίζονται οἱ δύο καὶ οὗτοί εἰσιν ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ, εἰκότως ἄρα φορῶν τοὺς δύο ἐν αὐτῷ ὡς αὐτός ἐστι κτισθεὶς.

2. След пълнозначна дума – глагол или име:

Тук преобладават случаите, в които наречието *сѣгда* превежда модалната частица *ἄν*, която заедно с глагола показва, че действието зависи от определени обстоятелства или е ограничено от някакви условия, така че значението на *сѣгда* тук е *‘тогава, в такъв случай, при условие че’*. Заключителното значение е по-категорично в първия пример и по-слабо в останалите три:

29a.27 ἃ ἢ прнсносѣшта|ѣ ἐго сѣла ἢ прѣмѣдростѣ. ꙗже везнаѣлѣ|нж же ἢ небѣшноу ѳстѣвнаѣ помышлѣнна | ὀ҃казажтѣ. ἔдинаѣ сѣгда ἐстѣ ἢ та•// «καίτοι γε «ἢ μὲν αἰδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ σοφία», ἦν ἀναρχόν τε καὶ ἀγένητον οἱ τῆς ἀληθείας ἀποφαίνονται λογισμοί, μία ἂν εἴη δῆλουθεν καὶ αὐτῆ»;

106a26–27 ἢ тѣ сѣгда | бѣждѣтѣ ꙗко҃ ἢ пѣтне. пѣтне же сѣгда сѣ|цѣ бѣждѣтѣ. ꙗково же ἐстѣ ἢ слово // καὶ αὐτὸς ἂν εἴη ὥσπερ καὶ αἱ ὁδοί, αἷ τε ὁδοὶ τοιαῦται ἂν εἶεν οἴος ἐστί καὶ ὁ λόγος.

140612–13 ἢ рѣклъ вн сѣгда сѣ. тѣмже не на рапанѣе (вм. расыпанѣе) сѣйна•// καὶ εἶπεν ἂν τοιαῦτα. οὐκοῦν οὐκ εἰς ἀναίρεσιν τοῦ Υἱοῦ,

14665–9 занѣже | псѣно ἐстѣ, не своѣго же ἐстѣства ὀтѣм, мнѣ|гы сѣгда вѣнесѣтѣ. за рѣзновнѣнѣе ѳхѣ. | ἄсше не сѣгда по прнчѣстнѣ ꙗко҃ ἢ вѣсе, бѣу глагѣ|латн сѣ ѳмоу. глатн дрѣзжѣтѣ. // διὰ τὸ γεγραμμένον, μὴ ἴδιον δὲ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, πολλοὺς ἂν εἰσάγοιεν διὰ τὸ ἑτεροειδὲς αὐτῶν· εἰ μὴ ἄρα κατὰ μετοχήν, ὥσπερ καὶ τὰ πάντα, Θεὸν λέγεσθαι καὶ αὐτὸν λέγειν τολμήσουσιν.

В два случая употребата на *сѣгда* в тази позиция съответства на частицата *ἄρα*, която никога не стои в началото на изречението и обикновено насочва вниманието към някакъв извод или логическа последователност на явленията. В първия пример значението на наречието е по-скоро заключително *‘и следователно несъществуващото изглежда добре не заради Сина, а заради случилото се чрез Исус Христос’*.

30a.14 ἢ небѣвѣшѣе сѣгда | не сѣна рѣдн. нѣ вѣвѣшнѣ дѣлѣна ѳ҃хрѣстѣ. ꙗвлѣѣт сѣ доврѣ, ꙗко҃ нѣстѣ ꙗкоже вѣ|вѣшѣѣ бѣ. // καὶ τὸ ἀγένητον ἄρα οὐ

ὁδοί, αἱ τε ὁδοὶ τοιαῦται ἄν εἶεν οἷός ἐστι καὶ ὁ λόγος.

110a2 Ἐштé же аште кто въпрѣснѣт ѣго поупо сѣце. | тѣ съгда тѣко рече. ѡтѣца сѣце ма съплескалѣт ѣсть. и състрѣнлѣ въ дѣлѣ своѣ. // εἶτα εἶ τις πυνθάνοιτο τούτου. διὰ τί οὕτως, ὁ τοιοῦτος εἶπεν ἄν· ὁ πατήρ οὕτω με ἔπλασε καὶ κατήρτισεν εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ.

В три от приведените по-горе примери протазисът на изказването е експлицитен, а в първия се подразбира.

В 37a.14 нѣ сѣмѣ совѣж свѣтѣтѣ всѣ ны. тѣко | сегда н глаголемое нѣнѣ прѣвѣзнеслѣ сѣ. | нѣ да сѣмѣ вѣзнесѣнѣ бѣдѣтѣ. вышнѣнѣ бо | ѣсть, нѣ да сѣмѣ зѣ ны правда бѣдѣтѣ. // ἄλλ' ἵνα αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ ἀγίασῃ πάντας ἡμᾶς, οὕτως ἄρα καὶ τὸ νῦν λεγόμενον «υπερύψωσεν αὐτὸν» οὐχ ἵνα αὐτὸς ὑψωθῆ, ὑψιστος γάρ ἐστιν, ἀλλ' ἵνα αὐτὸς μὲν ὑπὲρ ἡμῶν «δικαιοσύνη γένηται», показателното наречие тако въвежда заключително изречение, така че сегда просто допълва и усилюва причинно-следствената връзка между първото и второто изречение във фразата.

В обособената причастна конструкция, която функционира като подчинено изречение за причина, сегда стои след показателното местоимение сн и превежда наречието ἴσως:

51a.24 Ὅтѣ тожъ бо н сн съгда наоупѣвше сѣ, съвѣтажѣтѣ божиаго словесе съ ангѣлы. // παρ' αὐτῶν γὰρ ἴσως μαθόντες καὶ οὗτοι συγκρίνουσι τὸν τοῦ θεοῦ λόγον τοῖς ἀγγέλοις.

3.2. След относително местоимение или наречие в съюзна употреба сегда има по-скоро модално значение и изразява вероятност, възможност:

4b.22–23 н прѣдѣвѣды бѣ добрѣ емоу бѣдоушпоу. варнѣтѣ снж емоу славж дѣлѣ ѣже сегда н дрогѣж дѣтелѣж вы нѣмѣлѣ // «καὶ προοίνωσκων ὁ θεὸς ἔσεσθαι καλὸν αὐτὸν προλαβὼν ταύτην αὐτῷ τὴν δόξαν δέδωκεν, ἣν ἂν καὶ ἐκ τῆς ἀρετῆς ἔσχε μετὰ ταῦτα».

80b14 иже съгда оубо. нн сѣштнѣ рѣдомѣ | рождѣнѣнѣ. не сѣмѣжѣтѣ ὅтѣ подѣвѣнѣиѣхъ всѣдѣтѣ съветѣтн // εἰ ἄρα ἂ μηδὲ τοῖς φύσει γεννητοῖς τολμῶσιν ἐκ τῶν ὁμοίων λέξεων συνάπτειν.

В два случая съчетанието тако съгда изглежда като калка на гръцкото ὡς ἄρα и изпълнява същата функция – въвежда пряка реч или цитат:

5a.9 съ сннѣ ꙗко н наиѣстннѣ дръзостн днѣвола бивѣ. положнлѣ | ѣсть въ фланн. тако съгда н сыновн. Ὅтѣца неиждрѣненѣ ѣсть, да нн зрѣтн нн видѣтн (!) | нн вѣдѣтн до конца не можете слово своего | Ὅтѣца // μετὰ τούτων δὲ ὡσπερ καὶ διάδοχος τῆς προπετείας τοῦ διαβόλου γενόμενος ἔθηκεν ἐν τῇ «Θαλαίᾳ», ὡς ἄρα «καὶ τῷ υἱῷ ὁ πατήρ ἄρρητος ὑπάρχει καὶ οὔτε ὄραν οὔτε γινώσκειν τελείως καὶ ἀκριβῶς δύναται ὁ λόγος τὸν ἑαυτοῦ πατέρα.

87a1–8 ѡбѣнѣ глаголѣ о сѣмѣ. | ꙗко „сгда хотѣ вѣѣ бѣ, рождѣное зѣдатн сѣтѣство. елѣ видѣлѣ ѣсть, не можшѣтѣ приѣштннѣ сѣ. божнѣаго нерастворѣна. и ὅтѣ | негѣ сѣдѣства, творѣнѣ и зѣждѣтѣ прѣвѣтѣ еднѣнѣ сѣтѣгла еднѣнѣ, и нарече ѣго сына и слово, да | томоу въ междннѣ выважштѣ. тѣко

οὔτε | ἢ ἄρα τῆμ᾽ ἐν τῷ ἀποκρίσει. // φασὶ δὲ ὁμοῦς περὶ τούτου, ὡς ἄρα: Θέλων ὁ Θεὸς τὴν γενετήν κτίσαι φύσιν, ἐλειδῆ ἑώρα μὴ δυναμένην αὐτὴν μετασχεῖν τῆς τοῦ Πατρὸς ἀκράτου χειρὸς, καὶ τῆς παρ' αὐτοῦ δημιουργίας, ποιεῖ καὶ κτίζει πρῶτως μόνος μόνον ἕνα, καὶ καλεῖ τοῦτον Υἱὸν καὶ Λόγον, ἴνα, τούτου μέσου γενομένου, οὕτω λοιπὸν καὶ τὰ πάντα δι' αὐτοῦ γενέσθαι δυνηθῇ.

3.3. И двата примера, в които съгдa стои на мястото на ἄρα след синтаγμα, включваща лично местоимение и задлога дѣльма, са от Първо слово и в тях отново се реализира заключително, а не темпорално значение:

39a.14 не выхоиѣ вѣзнесе сѧ на небеса. нѣ лежан выхоиѣ въ адѣ. | настѣ дѣльма съгдa ἢ зѧ ны ѣсть глаголемое. прѣ|вѣзнесе ѣсть ἢ даровалѣ // δι' ἡμᾶς ἄρα καὶ ὑπὲρ ἡμῶν ἐστὶ τὸ λεγόμενον «ὑπερύψωσε» καὶ «ἐχαρίσατο».

44a.2 настѣ дѣльма съгдa ἢ славѣ проситѣ. | ἢ ѣже възлѣтѣ, ἢ ѣже далѣ ѣсть. ἢ ѣже прѣвѣ|знесе речено ѣсть, да мѧ прѣимемѣ, ἢ намѣ | подѣстѣ. ἢ мы вѣзнесеи сѧ ѡ немѣ. // δι' ἡμᾶς ἄρα καὶ δόξαν ἵκει καὶ τὸ «ἐλαβε» καὶ τὸ «ἐχαρίσατο» καὶ τὸ «ὑπερύψωσε» λέλεκται, ἵνα ἡμεῖς λάβωμεν καὶ ἡμῖν χαρίσῃται καὶ ἡμεῖς ὑψωθῶμεν ἐν αὐτῷ.

4. След съюз или частица в съюзна употреба:

4.1. Най-често съгдa се среща в протазиса на условен период след съюза аште, като в повечето случаи той е придружен от отрицание аште не. Във всички приведени примери наречието съгдa съответства на частицата ἄρα (вж. по-горе). В гръцки език употребата на ἄρα след εἰ, εἰ μὴ и ἐὰν в подчинени условни изречения е почти задължителна. Сравнението между гръцкия и старобългарския текст ни позволява да заключим, че и в този случай наречието съгдa е лишено от темпорално значение и просто подсилва условното значение на фразата.

51b.3 οὐκ ἴσμεν ἂν ἴδωμεν | съгдa ἢ сн навѣкиноуѣтѣ. ꙗко въ тождерѣдныи | лѣпо ѣсть съветѣнниѣ вывѣдѣти. а не въ стѣ|ждерѣдныи хѣ // ἀκούσονται δὲ ὁμοῦς, ἐὰν ἄρα κἀν οὕτως μάθωσιν, ὡς ἐν μὲν τοῖς ὁμογενέσιν ὁμολογουμένως φιλεῖ τὰ τῆς συγκρίσεως γίνεσθαι καὶ οὐκ ἐν τοῖς ἑτερογενέσιν;

112624 аште съгдa о҃вѣне о҃тъ него. ꙗкоже о҃тъ о҃внѣтелѧ. ꙗко о҃во намѣ сѧ|ште мѣ. ннѣмѣже ꙗкы мене. грѣхѣ вы цѣ|сарьствоваѣлѣ плѣтнѣ прѣвѣваѣл //εἰ ἄρα παρ' αὐτοῦ τὴν μάθησιν ὡς παρὰ διδασκάλου ἐδεξάμεθα. Οὕτω δὲ ἡμῶν ὄντων, οὐδὲν ἤττον ἄλλιν ἢ ἁμαρτία τῆς σαρκὸς ἐβασίλευσεν ἐμμένουσα;

140a27–140b1 аште съгдa ἢ се не приложѣтѣ. нынѣшныи жѣдоуе. | ꙗко не словесемѣ сн съглаголалѣ, нѣ ꙗко речено ѣсть. // εἰ μὴ ἄρα καὶ τοῦτο προσθῶσιν οἱ νῦν Ἰουδαῖοι, ὅτι μὴ διὰ τοῦ Λόγου ταῦτα λελάληκεν ἄλλ' οὕτως εἶρηται;

174a14–18 въпрашаѣтѣ ꙗко | ѡловѣкѣ о҃внѣи. аште не съгдa маннхен бы|въше въсхоштеѣе захрѣтѣ, ἢ вывъшоуѣ|моу онѣгдa въпрошеиѣннѣ кѣ

ἀδάμδ, τῷνῖο | да ἢ вы ἰδοῦσαίετε сλ злосѡмѣннѣи | πυνθάνεται τῶν μαθητῶν ὡς ἄνθρωπος; εἰ μὴ ἄρα Μανιχαῖοι γενόμενοι μέμφεσθαι θελήσητε καὶ τὴν τότε γενομένην πρὸς τὸν Ἀδὰμ ἐρώτησιν, ἵνα μόνον καὶ ὑμεῖς νεανιεύθητε ἐν ταῖς κακονοαῖς;

В четири примера съчетанието *аште не* има ексклузивно значение ‘*ос-вен ако не*’:

23b.9 ἢ сжш¹³ | таѣго снѧ бѡжна сътворилъ ѣсть на ко|нець вѣкѣ¹³, ἢ сѡна ѣго υἷγска· аште не сѣгда по самосѣтѣннѣи, ни вывѣшж же ѣ|мж прѣвѣе даже υἷкѣ не высть ἡздрекѣ· // καὶ ὄντα αὐτὸν υἱὸν θεοῦ ἐποίησεν ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰῶνων καὶ υἱὸν ἀνθρώπου, εἰ μὴ ἄρα κατὰ τὸν Σαμοσατέα μηδὲ εἶναι αὐτὸν πρὶν ἀνθρώπων γενέσθαι εἶποιεν;

33a.21 како во юже слово вѣ|детъ. аште съвратимо ѣсть. ἢлн како |юже прѣмждрость ἡзгнѣнѣмоє· аште | не сѣгда о҃бѡ іакоже вѣ ѣстьствѣ прилж|чноє, тѣко хотѣтъ да вѣ|детъ. // πῶς γὰρ ἔτι λόγος, εἰ τρεπτός ἐστιν; ἢ πῶς ἔτι σοφία τὸ ἀλλοιούμενον; εἰ μὴ ἄρα ὡς ἐν οὐσίᾳ συμβεβηκὸς οὕτως εἶναι θέλουσιν;

98a24 аште не сѣгда рекѣтъ сѣлѡжна бѧ. | ἡмѣшта съплетѣнж. ἢлн ἡсплѣнѣжштж | ѣстьства ѣго прѣмждрость. невѣшьнж | сѣштж // εἰ μὴ ἄρα σύνθετον εἶποιεν τὸν θεὸν ἔχοντα συμπλελεγμένην ἢ συμπληρωτικὴν τῆς οὐσίας ἑαυτοῦ σοφίαν, ἀγένητον οὖσαν;

14665–9 занѣже | сѧно ѣсть, не своѣго же ѣстьства о҃тѣм, мнѡгы сѣгда вѣнесѣтъ. за рѡзновнѣнѣи ἡхъ. | аште не сѣгда по причжстно҃у іако ἢ все, бѡ҃҃ глагѡлати сѧ ѣмо҃҃. глати дрѣзжжтъ. // διὰ τὸ γεγραμμένον, μὴ ἴδιον δὲ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, πολλοὺς ἂν εἰσάγοιεν διὰ τὸ ἑτεροειδὲς αὐτῶν· εἰ μὴ ἄρα κατὰ μετοχὴν, ὥσπερ καὶ τὰ πάντα, Θεὸν λέγεσθαι καὶ αὐτὸν λέγειν τολμήσουσιν.

В един-единствен пример наречieto *сѣгда* в протазиса не стои непосредствено след *аште*, а се появява след пауза на мястото на частицата *ἄра*, която изразява нетърпение, тревожност и обикновено се употребява, за да засили интерогазивното значение на фразата, така че тук *сѣгда* може да се преведе като ‘*дали*’:

57b.8 аште ли о҃ отци гла|голтъ іако рѣчено ѣсть се. сѣг¹⁴ да ἢ занѣже ἢ сѣде | напсано ѣсть. ‘*Ѣже вѣдн ἢ высть* //’ Ἄν δὲ εἰς τὸν πατέρα λέγωσιν εἰρησθαι τὰ ρητά, ἄρα ἐλεῖδι καὶ ἐνταῦθα τὸ «γενοῦ» γέγραπται καὶ τὸ «ἐγένετο».

4.2. След други съюзи:

В два от случаите наречieto *сѣгда* усилва съчинителния съюз *н*, като в първия от тях съответства на гр. ὅταν и придобива значение на съюз за причина ‘*понеже, тъй като*’, срв. **49a.18** ἢ сѣгда сѣ пѧкы рече, прѣка ванѣ вѣзѣ|двѣгнетъ бѣ¹⁴. мѣнѣтъ іѧ° о҃ ѣдннѡ о҃тѣ прѡрѡкѣ глагѡлет сѧ. // καὶ ὅταν τὸ μὲν «προφήτην ἡμῖν ἀναστήσει» νομίζωσι περὶ ἑνὸς τῶν

¹³ Евр 9:26.

¹⁴ Втз 18:15, Деян 3:22, 7:37.

προφητῶν λέγεσθαι, а във втория сѣгда е употребено в заключително изречение на мястото на гр. *τάχα* и изразява предположение или вероятност: **97626** ѿ прѣсносѣшѣте ѣстѣства сѣи нѣтъ ѣсть. нѣтъ за словѣсѣи на слово, ѿ за оуѣмѣдрѣма прѣмѣдростѣ. ѿ за снѣлноуѣма сѣла глаголет сѣ. | всѣако ѿ за оуѣснѣмѣнѣхѣ сѣи наречѣ сѣ. | ѿ сѣгда за сѣшѣта. ѿ ѣже сѣшѣте по прѣмѣшленѣю. // каѣ τὸ αἰδίον τῆς οὐσίας υἱὸς ἔστιν, ἀλλὰ διὰ τὰ λογικὰ λόγος καὶ διὰ τὰ σοφίζόμενα σοφία καὶ διὰ τὰ δυναμούμενα δύναμις λέγεται, πάντως που καὶ διὰ τοὺς υἰοποιουμένους υἱὸς ἐκλήθη· καὶ *τάχα* διὰ τὰ ὄντα ἔχει καὶ τὸ εἶναι κατ' ἐπίνοιαν.

В следващия пример наречието стои след съюза частица да на мястото на адверзативната гр. частица дѣ, която следва съюза наречие ѿна и въвежда изречение за цел. Тук Константин Преславски използва сѣгда, за да подчертае значението на обособената причастна конструкция, която е условие за постигането на целта: *‘та след като наистина си помислят такава нещo за Бог, сами да се засрамят от себе си’*: **25a.6** раждаѣмоє во ѣже быти | отъ отца оуказано ѣсть, да сѣгда ѿ нѣшѣто таково помыслнѣше о возѣ самн сѣвѣ | позазрѣтъ // τὸ γὰρ ἐκ πατρὸς εἶναι τὸ γεννώμενον ὡμολόγηται. ἴνα δὲ καὶ ὄλως τι τοιοῦτον λογισάμενοι περὶ τὸν θεὸν καταγῶσιν ἑαυτῶν.

В **6867–8** да овогда ово помышлѣшѣте. ово сѣгда га хоулашѣте. нѣтъ сѣгда ѣже рабѣ. по разѣтложенѣю глаголемо сълагажѣтъ. а ѣже | сътвѣрѣшюуѣмоу. дрѣжѣтъ ꙗко великъ | помошѣтъ своѣи ѣреси // καὶ τῷ μὲν ἐκεῖνα λογίζόμενοι, τῷ δὲ τὸν κύριον βλασφημοῦντες; ἀλλ' ἴσως τὸ μὲν «δοῦλος» ὡς κατὰ διάθεσιν λεγόμενον συντίθενται, τὸ δὲ «τῷ ποιήσαντι» κατέχουσιν ὡς μέγα τι βοήθημα τῆς αἰρέσεως αὐτῶν наречието сѣгда превежда гръцкото ἴσως (вж. по-горе).

В два случая наречието сѣгда е употребено след местоименни съюзи на мястото на ѿра, като в първия значението на наречието е *‘наистина’*, а във втория преводачът е подсилил заключителното значение на сѣгда, като го е свързал със съюза то, който няма съответствие в гръцкия текст:

111620 ѿваннѣ же напсѣлъ ѣсть. въ се ꙗви ли | сѣ ѣсть сѣи нѣтъ божѣи. да расыплѣ : днавола. за ѿнеже сѣгда мѣшенѣ бысть. ѿ за ны прѣм сѣмрѣтъ | ѿ за въставити чловѣкы. // ὁ δὲ Ἰωάννης ἔγραψεν «εἰς τοῦτο ἐφανέρωθη ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ἵνα λύσῃ τὰ ἔργα τοῦ διαβόλου». Диὰ τὸ μαρτυρῆσαι ѿра καὶ ὑπερ ἡμῶν ἀναδέξασθαι θάνατον καὶ διὰ τὸ ἀναστῆσαι τοὺς ἀνθρώπους.

90a17–20 τὸ сѣ сѣгда тѣшѣта нѣкам вешѣ бѣ. ѿ нѣсѣтъ ѣсть|сѣвена прѣмѣдростѣ. нѣтъ отъ стѣѣнна прѣмѣ | нѣма прѣмѣдростѣ // Κενὸν ἄρα τι πρᾶγμα ἦν, καὶ οὐκ ἔστιν οὐσιώδης σοφία· ἀλλ' ἐκ προκοπῆς ἔσχε τὸ ὄνομα τῆς σοφίας.

Наречието сѣгда може да подсилва и сложни заключителни съюзи, срв.:

74625–75a1 сътвѣрѣнѣ бысть насѣ дѣлѣма чловѣкѣ. ѿ състоишѣ сѣ. ѿ того радн сѣгда глаголет сѣ || ἀπόστολwmѣ // ἐποιήθη δι' ἡμᾶς ἄνθρωπος καὶ συνίσταται; καὶ διὰ τοῦτο ἄρα λέγεται παρὰ μὲν τῷ Αποστόλῳ «πιστὸν ὄντα

τῷ ποιῆσαντι αὐτόν». По-интересното е, че в редакция *x* на гръцкия текст, до която старобългарският превод е най-близък, в тази фраза *ἄρα* липсва с изключение на Атинския ръкопис от X в. (Пенкова 2016: 40), така че вероятно е Константин да е ползвал подобен ръкопис.

5. След отрицание в текста на Словата наречието *сѣгда* по-често стои на мястото на *ἄρα* (3 пъти), отколкото на *ἄν* (1 път). В първия пример значението му е по-скоро модално ‘*не може/не следва да се нарече*’, докато в останалите просто подсилва негативните твърдения в изречението:

14a.18 нн Ѡтъѡъ же сѣнѣъ сѣгда | реченѣъ боудеть, нѣъ Ѡного, егдѣ же њ прн|ѡштѣа сѣ сѣнѣъ њ бѣъ њ нарече сѣ // οὐδὲ τοῦ πατρὸς υἱὸς ἄν λεχθεῖη, ἀλλ’ ἐκεῖνου, οὗ καὶ μετέχων υἱὸς καὶ θεὸς ἐκλήθη.

15a.3 тако оубо породѣ нѣсть нн раздѣ|леннѣ. того блаженѣаго естъства, невѣрно | сѣгда то есть еже њмѣтн боу сѣнѣъ. своѣго | естъства породѣ // οὕτως τὸ γέννημα οὐ λάθος οὐδὲ μερισμὸς ἐστὶ τῆς μακαρίας ἐκεῖνης οὐσίας. οὐκ ἄλιστον ἄρα ἐστὶν υἱὸν εἶχειν τὸν θεόν.

26b.6 аште во есть добро њ еже вѣтн | ёмоу Ѡтъѡъ. не вѣ же прѣсно Ѡтъѡъ. не прн|сно сѣгда доброѣ вѣ вѣ немѣ // εἰ γὰρ καλὸν καὶ τὸ εἶναι αὐτὸν πατέρα, οὐκ αἰεὶ δὲ ἦν πατήρ· οὐκ αἰεὶ ἄρα τὸ καλὸν ἦν ἐν αὐτῷ.

37b.8 прѣвдѣ* есть сѣнѣъ не сѣгда лн сѣмѣъ есть. њлн слово | есть ѡако* трѣбѣжа вѣзношѣнна // εἰ δὲ δικαιοσύνη ἐστὶν ὁ υἱὸς, οὐκ ἄρα αὐτὸς ἐστὶν καὶ υἱὸς καὶ θεὸς ὡς ἐνδεῆς ὑποῦμενος.

97627 то что оубо есть сѣмѣъ. ннѡеѡ* || сѣгда Ѡтъъ сѣ сѣмѣъ есть. нѣ сн тѣѡнѣ њмена ёго | сжѣъ. //τί οὖν ἄρα λοιπὸν ἐστὶν αὐτὸς; οὐδὲν γὰρ ἄν εἴη τούτων αὐτὸς, εἰ ὀνόματα μόνον ἐστὶν αὐτοῦ ταῦτα.

В нито един от приведените примери наречието *сѣгда* няма темпорално значение. В началото на изречението след пауза то превежда наречия, чието значение варира от *вероятно* през *при условие*, че до *следователно* и *наистина*. Употребено след самостоятни и служебни части на речта, то стои на мястото на частиците *ἄра* и *ἄν*, като понякога значението му е просто усилително и се доближава до значението на *оубо*. Интересно е да се отбележи, че в Четвъртото слово против арианите, преведено също от Константин Преславски, наречието *сѣгда* се среща само веднѣж и отново има заключително значение, срв. **20663–5** *Сѣго дѣламо вѣ сѣгда| по правдѣ. ѡцн негѣ|доваша же. њ проклѣ|ша неутнвнѡую сѣю| ерьсѣ*¹⁵. В друг превод на Константин Преславски – Учителното евангелие, намираме две употреби на *сѣгда* в началото на заключително изречение след пауза:

169b18 Сѣлоукаа сн же|на. ннчнмѣже | ннѣмѣ болѣзнь снѡ прнѣтѣъ. нѣ | слѣпѣствоѡмѣ дѣавольѡмѣ. ѡ|коже рече вѣдка. | ѡже сѣвѣаза солѣона: сѣгда презѣрна бѣвѣ|шн бѣмѣ. грѣхѣъ | радн свѡнхѣъ.

¹⁵ Цитирано по изданието на Лалева 1990.

234c-d нъ тако оврѣ|тѣ осьла. вѣсѣ|де на нѣ. сегда | овоѣ вѣсть. | по раздрѣшені|н ѣмж оучени|къ¹⁶.

Голямата разлика в честотата на употребата на *сегда* в преводите на Константин Преславски следва да се отдаде на различния стил и жанрова принадлежност на текстовете: догматическа на първите три слова, екзегетическа на Учителното евангелие и епистолярна на Четвъртото слово. Няма съмнение, че наречието *сегда* е лексикален маркер на идиолекта на Константин Преславски.

Както видяхме обаче, то се среща и в други преводни съчинения от ранната старобългарска епоха като Псалтира с тълкования на Теодорит Кирски. Благодарение на Диахронния корпус на българския език успях да открия още няколко употреби на наречието *сегда* отново в старобългарски преводи, свързани с Преславското книжовно средище. В Краткия Златоструй в препис от XII в.: **57r4** *аще вѣхъ гла|лъ тако мнѣ дажъ. н въ моюн каѣ|тн положн. сегда срамъ вѣ | глемю¹⁷* очевидно се реализира значението '*тогава, наистина*'. В превода на Паренесиса на Ефрем Сирин: *н рече скверньнын: тебе велию, горо, сегда прииди о полъ моря, н теветъ оубо гора въ оун видецьмъ не днзавши сѧ ѣн вѣхьомѧ отъ основанна же бо бѣ вышнии нсконн созддалъ естъ¹⁸* значението е по-скоро темпорално. СРЯ XI–XVII го определя като '*сейчас, теперь*' (СРЯ XI–XVII, 24: 16). Според нас по-вероятно е тук темпоралното значение да се смесва с усилителното значение, така че точният превод би бил: '*...заповядвам ти, планино, веднага ела на брега на морето...*'. В Архивския хронограф: *27c1* *н тако видѧ нбѧ. сегда свѣтла. ѡбогда ѡмрачна¹⁹* местоименният корен *с-* се противопоставя на *ов-* във фразеологизирано съчетание подобно на *сѧде ... овѧде, сѧдоу н овѧдоу, сѧмо н овамо*, които са ни познати от класическите старобългарски паметници²⁰.

Приведеният материал недвусмислено показва, че темпоралното значение на наречието *сегда* е избледняло още в старобългарската епоха, което е позволило на книжовници като Константин Преславски да го натоварят с модални и синтактични функции. Във всеки случай само двама от общо десетимата руски преписвачи на Първото слово против арианите (П и 0781) са разпознавали наречието и са го употребявали

¹⁶ Цитирано по изданието на Тихова 2012.

¹⁷ Цитира се по изданието на Георгиева 2003.

¹⁸ Цитирано по изданието на Vojkovsky, Aitzetmüller 1988: 388. Гръцки текст липсва.

¹⁹ Цитирано по електронното издание на паметника на http://histdict.uni-sofia.bg/chronograph/cshow/doc_6. Възшност примерът се намира в откъс от Историческата палая 21–22, но точно този текст липсва у Попов 1881.

²⁰ СРЯ дава и примери за подобна употреба на *сегда* в съчетания *когда ... сегда, тогда ... сегда* в късни руски паметници от XVII–XVIII в. със същото значение '*понякога, от време на време*' (СРЯ 24: 16), срв. и съвременното българско *сегиз-тогиз*, срб. *сада и тада*, хрв. *sada i tada*.

правилно. Останалите осем (ЙВ, Н, С20, Сол, С994, Соф, С180, О99)²¹ вече не са го разбирали и в дванайсет от всички двайсет и осем употреби са го замествали (в различни конфигурации) с наречието *всѣгда*. В други три случая отделни преписвачи го преосмислят като *ѣгда* (Сол) или *ѣѣгда* (О99), и веднъж даже *сѣгда* (Н)²². Примерът от Архивския хронограф и примерите от късни руски текстове показват, че вероятно във фразеологизирани контексти наречието се е запазвало по-дълго. Но дали това е обяснението за задържането му в южнославянските езици? И коя е причината темпоралното значение да мине на заден план в повечето от известните ни засега случаи? Възможно е това да се е случило поради книжовно наложеното старинно наречие *нынѣ* в такава употреба. В Първото слово против арианите това наречие има четирийсет и седем употреби. Три са примерите с производното му прилагателно *нынѣшнь*. В класическите старобългарски паметници това е единственото наречие със значение *‘сега, в този момент’*. Но едва ли конкуренцията с *нынѣ* е единствената предпоставка за избледняването на темпоралното значение на *сѣгда* и фактически пълното му изчезване в севернославянските езици. По-вероятно е опростяването на системата на показателните местоимения и превръщането ѝ от троична в двоична в повечето славянски езици, при което изчезва именно местоименият корен *с-*, да е започнало още в старобългарската епоха. При тази трансформация значението на *с-* започва да се доближава до значението на немаркирания корен *т-*, чийто дериват с наставка *-о-гда* още в старобългарски започва да се употребява, за да насочи вниманието към заключението или следствието от случилото се, или в аподозиса на условни периоди. Примери за такава употреба на *тогда* има още в най-ранните старобългарски преводи²³. Тази употреба не е чужда и на съвременния български език, срв. напр. „Как да се доберем до него? – Не знам. *Тогав* каква ни е ползата от него? – Можеш ли да ни покажеш как да избегнем капаните?“; „Какво се чува? – Нищо освен дъжда. *Тогав* грабвай пушката и внеси котката“; „Ако Нориш не е нашата истинска връзка. *Кой е той тогава?*“ и под.²⁴ Нещо повече, в съвременния български език *сега* може да служи за въвеждане или промяна в темата или за въвеждане на забележка и коментар, както

²¹ Списък на съкращенията на преписите вж. в края на статията.

²² Статистиката е направена по подготвения текст на критическото издание на Първо слово против арианите и работния речник-индекс към текста.

²³ Примерите могат да се видят в SJS: 466–468.

²⁴ Примерите са от Български национален корпус. Според неговите създатели, освен да отнася действието към точно определен момент от миналото или бъдещето, но различен от настоящия, или да означава, че действието ще се извърши в скоро време или в точно определен момент от миналото, наречието *тогава* може да представя действието като последица от нещо, да въвежда логическо заключение в рамките на простото или сложното изречение, при което второто от посочените твърдения е резултат или следствие от първото (<http://search.dcl.bas.bg/>).

и да изразява подкана или настояване за концентриране върху нещо, срв. напр. „**Сега** сте в безопасност. Бях ужасена. – **Сега седнете и се успокойте**. – Съжалиявам. **Сега** ще ти донеса дрехи“²⁵. Както се вижда, именно такъв е спектърът от значения на **сѣгда** в старобългарски. Изнесенният материал за употребата на **сѣгда** в преводите на Константин Преславски и в няколко други ранни старобългарски превода ни позволява да направим и още един извод: като се има предвид, че показателното местоимение **съ** в текста на Първо слово има над 150 употреби, може да се предположи, че маркираността на корена **с-** като корен, означаващ близко показване, се губи първо в неговите деривати и едва по-късно, след окончателното изравняване на значението му със значението на немаркирания **т-**, изчезва и самото местоимение. Това, разбира се, не важи за онези славянски диалекти, в които е запазена тричленна показателна система, каквито са сръбските и хърватските диалекти, а в българския език това са рупско-родопските говори, преходните говори и говорите във Вардарска и Егейска Македония. От тях само в рупско-родопския ареал е запазен деиктичният корен **с-**, докато в останалите български диалекти, подобно на сръбския и хърватския, той е заменен от корена **ов-**. Това очевидно се е наложило поради фонетичното съвпадение на деиктичния корен **с-** с корена на обобщителното местоимение **въс-** след изпадането на слабия **ер** в словоизменителната и словообразователната му парадигма и комбинаторните промени между двете шумови съгласни. Това е и причината в сръбски и хърватски коренът на самото местоимение да се промени на **сав-/св-**, за да се запази биконсонантната му структура²⁶. Във всеки случай, съвпадението на двата корена по всяка вероятност е причината в българския език да се произведе и наложи ново обобщително наречие за време **винаги**, което възхожда към старото фразеологизирано съчетание **въ ннѣ**, усилено с наставката на местоименните наречия – **зи**, срв. диал. **сеги**, **коги**, **тоги(ва)**²⁷. Дали обаче фонетичното превръщане на **въсѣгда** в **сѣгда** > **сега** е било достатъчно, за да задържи наречието с темпорално значение в българския, а и в сръбския език?²⁸ По-скоро обяснението трябва да се търси в друга плоскост: очевидно е, че съвременните славянски езици се разделят отчетливо на две групи по отношение на наречието със значение ‘*сега, в този момент*’, като северните предпочитат и пазят наследниците на праславянското и старобългарското **нѣнѣ**, а южните –

²⁵ Пак там.

²⁶ Впрочем това се случва и в някои български говори във Вардарска Македония.

²⁷ Подобна е и ситуацията в сръбски и хърватски език, където старото **въсѣгда** е заменено с новото **увек/uvijek**, което е наследник на **стб. въ вѣкъ**.

²⁸ Преди да открия употребите на наречието у Константин Преславски, бях уверена, че българското **сега** е наследник на **въсѣгда** и се е настанило в системата на темпоралните наречия за симетрия с **кога**, **тога(ва)**, **веднага** (< ***въ ѣднѣ**), като е изгласкало книжовното **нѣнѣ** (Тотманова 2009: 187–189).

на праславянското и старобългарското **сѣгда**²⁹. Това вероятно се дължи на стари диалектни различия и наречието **нѣинѣ** с темпорално значение е било архаизъм в южнославянските диалекти още през късната праславянска епоха, но книжовният му статут, зададен от преводите на Светите братя, го е наложил и в преводите на техните следовници на Балканите. Възможно е изборът на **нѣинѣ** да е бил продиктуван и от връзката му с гр. **vũv**, която със сигурност е била очевидна за св. Кирил. Така че Константин Преславски е останал верен на Кирило-Методиевата традиция и не допуска употребата на **сѣгда** в темпорално значение, но го използва със синтактични и модални функции в заключителни и условни изречения. Прекъсването на книжовната традиция през дългите години на Османско владичество прави възможно завръщането на темпоралната му употреба и в новобългарския книжовен език.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архивски хронограф: Архивски хронограф по препис от XV в. Електронен ресурс Cyrrillomethodiana: http://histdict.uni-sofia.bg/chronograph/cshow/doc_6 (17.08.2020).

БЕР 6: Български етимологичен речник. Т. 6. София, 2002.

Ваян 1952: Ваян, А. Руководство по старославянскому языку. Москва, 1952.

Велчева 1995: Велчева, Б. Константин Преславски. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. София, 1995, 426–440.

Востоков 1842: Востоков, А. Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым. Санкт Петербург, 1842, 471–472.

Востоков 1858–1861: Востоков, А. Х. Словарь церковно-славянского языка. Т. 1–2. Санкт Петербург, 1858–1861.

Георгиева 2003: Георгиева, Т. Златоструй от XII век. Силистра, 2003.

Горский, Невоструев 1859: Горский, А.В., К.И. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. II: Писания святых отцов. Ч. 2: Писания догматические и духовно-нравственные. Москва, 1859.

Добрев 1992: Добрев, И. Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение. София, 1992.

Лалева 1990: Лалева, Т. Така нареченото четвърто слово на Атанасий

²⁹ Лексемата **нѣинѣ** е с ограничена употреба в българските говори (в отделни селища на Шуменско, Провадийско, Варненско, Търговищко, Пловдивско) и се смята за архаизъм в съвременната ни литература (Мъжлєкова 1990). Според Иван Добрев наречието е оставило следи и в ритуалното коледно обръщение *Станенине < станн нѣинѣ* (Добрев 1992: 67, вж. и Тотоманова 2009: 186).

Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. – Старобългарска литература, 22, 1990, 108–162.

Милев 1977: Милев, А. Старобългарският превод на „Четири слова против арианите“. – Старобългарска литература, 2, 1977, 61–73.

Мъжлєкова 1990: Мъжлєкова, М. Речник на старобългарски думи в днешните български говори. София, 1990.

Пенкова 2016: Пенкова, П. Св. Атанасий Александрийски (Велики). Трето слово против арианите. Изследване и издание на текста. Б.м., 2016.

Погорелов 1910: Погорелов, В. А. Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Рассмотрение списков и исследование особенностей псалтырного текста. Варшава, 1910.

Погорелов 1910а: Погорелов, В. А. Чудовская псалтырь XI в. Отрывок толкования Феодорита Киррского на псалтырь в древнеболгарском переводе. – Памятники старославянского языка. Т. III, вып. 1. Санкт Петербург, 1910.

Попов 1881: Попов, А. Книга бытия небеси и земли (Палея историческая). Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, кн. 1, 1881.

СДЯ: Срезневский, И. И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Т. 1–III. Москва, 1989.

Славова 2017: Славова, Т. Старобългарски език. София, 2017.

СРЯ XI–XVII: Словарь русского языка XI–XVII вв. (выпуск 1–30). Москва–Санкт Петербург, 1975–2015. <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii> (17.08.2020).

Стойкова 2008: Стойкова, А. Константин Преславски. – В: История на българската средновековна литература. София, 2008, 240–245.

Тихова 2012: Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски, издадено от Мария Тихова с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Син. 262) (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. T. LVIII). Freiburg i. Br. 2012. Cyrillomethodiana: http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_154 (17.08.2020).

Тотоманова 1992: Тотоманова, А. Още веднъж за произхода на наречието *вече*. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 1, 109–114.

Тотоманова 2009: Тотоманова, А. Българският език между сакралното и профанното или превъплъщенията на един молитвен завършек. – В: Из историята на българския език. Сборник статии. София, 2009, 183–190.

Тотоманова 2011: Тотоманова, А. Опозицията покой–посока в историята на българския език. – В: Научни трудове в памет на Георги Герджиков. София, 2011, 382–391.

Цоневски 1985: Цоневски, Ил. Атанасий Александрийски – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1. София, 1985, 134–136.

Bojkovsky, Aitzetmüller 1988: Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. Bd. 4. Hsgb. von G. Bojkovsky und R. Aitzetmüller (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. T. XXVI (XX, 4). Freiburg i. Br., 1988.

Mikl: Miklosich, Fr. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Aalen, 1977.

СЪКРАЩЕНИЯ

ЙВ – Руска държавна библиотека, Москва, сбирка на Йосифо-Волоколамския манастир, ф. 113, № 437, 1488 г.

П – Руска национална библиотека, Санкт Петербург, сбирка на Погодин № 968, 1489 г.

О791 – Руска държавна библиотека, Москва, сбирка на Овчинников, ф. 209, № 791, XV в.

Н – Руска държавна библиотека, Москва, сбирка на Никифоров, ф. 199, № 59, XV в.

С20 – Държавен исторически музей, Москва, Син. № 20, XV в.

Сол – Руска национална библиотека, Санкт Петербург, Соловецка сбирка № 63, XVI в.

С994 – Държавен исторически музей, Москва, Син. № 994, чети-миней за май, Успенски препис, XVI в., л. 80d1–124b34

С180 – Държавен исторически музей, Москва, Син. № 180, чети-миней за май, Царски препис, XVI в.

Соф – Руска национална библиотека, Санкт Петербург, Софийска сбирка № 1321, чети-миней за май, Софийски препис, XVI в., л. 86а–147

О99 – Руска държавна библиотека, Москва, сбирка на Овчинников, ф. 209, № 99, XVIII в.